

“Evdalê Zeynîkê Homerosê Kurdan e.”

Yaşar Kemal

*DI ÇARÇOVEYA ÇANDA DEVKÎ DE DI NAV CIVAKA KURDAN DE DENGÊJ
Û SAZIYA DENGÊJJIYÊ*

*Tekin ÇİFÇİ**

Abstract

Oral culture constitutes societies' memory. Particularly in the societies in which the script is not well developed culture transmission between individuals occurs orally. This interaction transforms into oral literature and music over time. And some individuals turns this culture transportation into a job. In this study we focus on *dengbejs* who are known as Kurdish oral literature transporters and the importance of the *dengbej art*. Dengbej is a transmission of art, music and memory. Where restrictions on Kurdish language being used as a state language constitutes an impediment on development of literary language it is also an advantage for oral culture to develop better. Particularly in music field there has been a gigantic musical memory from mournings to manis. Dengbejs performed all of these different kind of music types. In our study evaluations are carried out on *kilams* which are generally tragic songs and refer to love, war and death. Most of these songs were performed without an instrument and in the unmetred folk song format. Because of the page restriction kilams' scripts are not included enough. The term dengbej in this study refers both man and woman artists.

Keywords: Oral culture, dengbêj, dengbêj song, dengbêjî

Özet

Sözlü kültür toplumların hafızasını oluşturur. Özellikle yazının yeterince gelişmediği toplumlarda bireyler arası kültürel aktarım çoğunlukla sözlü olarak gerçekleşir. Bu etkileşim zamanla sözlü edebiyata ve müziğe dönüşür. Bazı kimseler de bu kültür taşıyıcılığını mesleğe dönüştürür. Bu çalışma da Kürt toplumunun sözlü kültürünün taşıyıcıları olan *dengbêjler* ve *dengbêjlik* sanatının önemi üzerinde durmaktadır. Dengbêjlik bir sanat, müzik ve *hafıza*

* *Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi*

aktarımıdır. Kürtçenin resmi dil olarak kullanılmayışı, yazılı kültürün gelişimi için bir engel oluştururken, sözlü kültürün gelişimi için bir avantaja dönüşmüştür. Özellikle müzik alanında manilerden ağıtlara kadar dev bir müzikal bellek oluşmuştur. Dengbêjler bu farklı müzik türlerinin tamamını – yerine göre - icra etmişlerdir. Çalışmamızda esas olarak *kilam* denilen aşk, savaş ve ölüm gibi trajik şarkılar üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Bu şarkıların çoğu *uzunhava* biçiminde ve müzik aleti kullanılmadan icra edilmiştir. Sayfa sınırından dolayı kılamların metinlerine yeterince yer verilememiştir. Çalışmada dengbêj kavramı hem kadın hem de erkek sanatçılar için kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sözlü Kültür, Dengbêj, Dengbêjî, Kilam.

Kurte

Çanda devkî bîra civakan e. Bi taybetî jî di civakên ku nivîs bi têra xwe pêş neketiye de veguestina çandî piranî bi rêbaza devkî pêk tê. Ev pevbestiya devkî bi demê re diguhere wêjeya devkî û muzîkê. Hin kes barkêşiya vê çandê ji xwe re dikin pîşeyekê. Ev xebat jî li ser wate û girîngiya barkêşên çanda devkî ya kurdan dengbêjan û dengbêjiyê disekine. Dengbêjî veguestina huner, muzîk û bîrê ye. Bikarnameyêna zimanê kurdî ya bi awayekî fermî ji bo pêşketina çanda nivîskî astengek e lê li aliyê din jî ji bo pêşketina çanda devkî bûye derfetekê. Bi taybetî di qada muzîkê de ji heyranokan heya kilamên şînê gencîneyeke qîrase ya muzîkê saz bûye. Dengbêjan jî hemû cûreyên vê muzîkê -li gor cih, rewş, pêdivî û derfetan- icra kirine. Ji ber sînoren rûpelan me hema bêje qet cih neda textên kilaman. Di vê xebatê de têgeha dengbêj hem ji bo jinan; hem jî ji bo mêran hatiye bikaranîn.

Miftepeyv: Çanda Devkî, Dengbêj, Dengbêjî, Kilam.

Çanda Devkî

Bêjeya *çandê*, berê bi wateya çandina hin tiştan, hilberîna tiştên ku hatibin çandin dihate bikaranîn. Bêjeya çandê cara yekemîn ji aliyê Voltaîre ve ji bilî wateya xwe ya berê, wekî aliyekî avabûn û pêşketina hişên mirovan hate nirxandin. Antropolog Tylor di sala 1871an de wateyeke zanistî li vê bêjeyê bar kir. Li gor Tylor, çand ji dema ku mirov wekî qebîleyan dijiyan û vir ve heye. Dîrokî ye, bi pêvajoyê re ava dibe. Di nav tu welatan de bi carekê derneketiye holê. Lê belê mayinde ye; ji nîşekî digihêje nîşê din. Herweha avakirina têgehên rojane, helbest û hest û baweriyên de hemû netewên dinyayê, kêr zêde, dişibin

hevûdin. Lewre, xewzaya mirovan, derûnî, raman, rê û rêbazên pêşketina civakan jî dişibin hevûdin (Sokolov, 2009). Kêrhatî ye; pêdiviyên kesan yê civakî, derûnî, ramanî û giyanî dibîne. Guherbar e; ji ber ku ew guhertin di jiyana mirovan de hêdî hêdî çêdibin, mirov pê nahise. Lê bi demê re mirov pê dihise (Parlîti, 2006).

Paşê hin nivîskar û ramangeran civak li gor hin qaîdeyan dabeş kirine. Yek ji wan Claude Levi- Strauss e. Ji aliyê Strauss ve civakên ku nivîsê bi kar tînin “hemdem”; civakên ku ji nivîsê ne haydar in jî wekî “kevnare” hatine binavkirin (Strauss, 1997). Di civakên ku bi nivîsê pêş neketine de çanda devkî gelekî pêşketî ye. Mirov dikare gelek tiştan jê hîn bibe. Gelek ji van tiştan herêmî ne. Lê ev kes nikarin “lêkolînan” bikin. Di civakên “hemdem” de nivîs, gotinê bi cihekî ve girê dide û ziman xurt dike. Xwendina nivîsekê, bidengkirina nivîsê ye (Parlîti, 2006). Di navbera her du civakan de hin taybetmendiyan bîngê hene. Wek mînak, ji bo civakên hemdem “dîtin”, bawerkirin e. Lê ji bo civakên devkî “bihîstin, gotin”, bawerkirin e. Ji bo civakên devkî lebara esas guh e. Çav, ji lebatekê bêtir navgîneke vîne ye (Luhan, 2007). Çanda devkî ji ber ku ji nivîsarekê bêpar e, mirov tenê tiştên ku karibe bîne bîra xwe difikire. Ev yek jî bi xwe re herikbarî, dubare û rîtmê tîne. Qalibên wekî gotinên pêşyan û biwêjan pir zêde tên bikaranîn. Mijar bi kurteçîrokan têne piştrastkirin. Li dijî çanda devkî, di zimanê nivîsê de gihaştin û kombûn heye. Li ser hîmê tiştên ku hene her carê tiştên nû tên avakirin. Ji aliyê din ve kêmbûn, jibîrkirin û hindakirin heye. Wisa hatiye ku îro çîroka gelek qalibên ku em bi kar tînin hatiye jibîrkirin (Ong, 2011).

Walter B. Ong, ku wî li ser çanda devkî xebatên hêja kirine, çandên devkî dike du beşan, “Çandên devkî yê yekemîn” û “Çandên devkî yê duyemîn”. Agahiya “çandên devkî yê yekemîn” ji nivîs û matbaayê nîn e. Xwediyên vê çandê, têkiliyên xwe tenê bi zimanê axaftinê dimeşînin. Çandên devkî yê duyemîn, îro bi riya telefon, televîzyon, radyo û hwd. hatine avakirin. Di çanda devkî ya duyemîn de mijar, gotin, hest, daxwaz û hwd. berê têne nivîsîn, piştê hin kesên din wan nivîsekan digirin, diqelibînin ser zimanê axaftinê (Ong: 2011). Ew film, bername û stranên ku di weşanên televîzyon û radyoyandê diweşin bi vî rengî ne. Herweha şano û lîstikên din jî bi vî awayî têne amadekirin. Di hîmê çanda devkî de “axaftin” heye. Axaftin, di kêlikê de ye, di nava dema ku tê jiyîn de dijî. Her tişt bi hêza axaftinê ve girêdayî ye. Tiştên ku têne axaftin, hest, evîn, xem, êş û hwd. hemû bi mebestê ve girêdayî ne. Ev mebest ji ber ku bi riya stran, dûrik, lorik, çîrok û hwd. têne ragihandin, bi

kevnepoyên çandî hatine dorpeçkirin (Köker, 2010). Ji bo ku çanda devkî winda nebe, dubare kirin û bikaranîna qaliban tiştêkî girîng e û jênegere.

Navgîna ragihandina çanda devkî helbet ziman e. Ziman, dema ku axaftvanê xwe winda dikin dimirin. Tixûbên temenê jiyana zimanekî, axaftvanên wî ne. Îro bi bikaranîna amûrên ragihandinê, peyvên devkî, ji ber ku cihêrengî zêde bûye, hatine qerisandin, peyv qelibîne ser grafikan (Köker, 2001).

Çanda nivîskî ya kurdan, li gor çandên cîranan, ji ber ku jiyana nivîskî dereng ketiye nava rojeva kurdan, bandora xwe zêde li ser çanda devkî ya kurdan nekiriye. Lê em dikarin bibêjin ku bi taybetî belavbûna televîzyonan rê li ber belavbûna çanda devkî digire. Zêdebûna televîzyonan li ser pêdiviya têkiliya di navbera kes û koman de bandoreke neyînî dike. Berî ku navgînên ragihandinê yê teknolojîk bi pêşkevin, hin kesên girîng, ku barê çanda devkî bi dilxwazî hildidan ser milê xwe û belav dikirin, hebûn. Her yek ji wan şopgerêk bû. Belê şopgerên çanda devkî çîrokbêj bûn, li gor Walter Benjamîn. Çîrokbêj ew kesên ku pêşiya xwe dibînin in. Tiştên ku dîtine û bihîstine bi awayekî xweş û hêja ji nîfşên nû re radigihînin (Ong, 2011). Îro çîrokbêjên me televîzyon in. Lê em baş dizanin ku ew nahêlin ku em tiştêkî bixwe biafirînin. Her tiştî ew amade dikin û didin ber me.

Li gor Ong, bargirê çanda devkî vebêj in. Her yek ji wan xwediyê bertekekê ye. Lê berteka vebêj ne bertekeke şexsî ye. Berteka wî di nava qalibên rihê civakê de veşartî ye. Bi alîkariya vebêj, guhdar bi leheng re dibin yek. Vebêj xwediyê hin mafan e. Lewma carinan qaîdeyên vegotinê li gor rewşê diguherîne (Ong, 2011). Xwediyê qabiliyet e, bi devê kesê sêyemîn axaftina xwe didomîne û her kesî dikişîne nava cîhana mijarê. Ji ber ku di çanda devkî de ferheng nîn e, divê vebêj li gor cih û demê bin. Divê peyv eşkere û yê fêmkirinê bin.

Ong taybetiyên çanda devkî û vebêj di bin çend xalan de dinirxîne; ya yekemîn, di hevokên dirêj de, hevokên kin û bi pey hev bi kar tîne, ya duyemîn vebêj, di cihê veçirînê de, berhevkirinê esas digire. Tiştên ku tim li hev tînin bi kar tînin. Piştî demekê ev gotin, di nava vebêjan û çanda devkî de dibin qalib û zû bi zû ji bîr nabin. Xala sêyemîn, dubareya zêde û bi ber e. Bi vê rebazê, vebêj plana xwe ji bîr nake û ji bo berdewama vegotina xwe ji xwe re demekê vediqetîne. Ahenga gotinê winda nabe. Xala çaremîn, “kevnepereştî” ye. Kesên ku çanda devkî diparêzin, ji bo ku tiştên ku bi kedê hînbûne ji bîr nekin, hişk bi adetan digirin. Bi

vî rengî vebêj dibin kevneparêz. Civata ku di bin bandora çanda devkî de ye jî rûmeteke mezin dide vebêjan.

Bêguman bîra civakan çênabe, lê belê civak bi nirx, erdnîgarî, dîrok û hin faktorên din bîra endamên xwe diyar dikin. Bîra kesan jî bi xwe çênabe. Bîr ya kesekî ye, lê ev bîr di nava civakekê de çêdibe. Bi carekê jî çênabe. Civak bi ceribandînen sedsalan digihêjin hin encaman (Asmann, 2001). Bîr ji nû ve sazîkirin e. Serhatî di wê bîrê de weke xwe namînin. Li gor pêşveçûna demê, ji aliyê mêjî ve ji nû ve têne afirandin. Dengbêj jî ji van encaman hunerekê dertîne holê û careke din dide ber civaka xwe.

Di bîra çandî de civak, divêtiya dema borî û serhatiyên kevn bi xwe diyar dike. An jî ji serhatiyên sazîkirî, ji efsaneyan, ji cejnên, ji rojên bibîranînê, ji dubarekirina rîtûelan nasnameya xwe ya civakî ava dike (Sancar, 2010). Wêjeya devkî li ser vî hîmî bilind dibe. Civak bi xwe dibe afirînerê çand û nasnameya kesayetiyan. Her kesek di nava şert û mercên civaka ku tê de mezin dibe de dibe şîrkê çalakîyên zimanî. Carinan bi demê re peywira wêjeyê jî diguherin. Wek mînak berê helbest tenê di çalakîyên ayînî yên olî de dihate bikaranîn. Lewma jî peywîreke taybet ya civakî ya helbestê hebû. Herweha, destan û stranên mîrxasiyê berî ku bibin cureyê civakî ya şahiyê, ji bo ragihandina bûyerên dîrokî navgînek bûn (Elîot, 1983).

Têkiliya Wêjeya Devkî û Nivîskî

Dîroka wêjeya devkî, ji wêjeya nivîskî pir kevintir e. Dema ku li dîroka wêjeya gelan dinihêrin em dibînin ku berhemên herî kevin yê wêjeyê herhebên devkî ne. Her çiqas ku hin ji van berheman hatibin jibîrkirin jî berhemên ku li xweşîya civakê çûne, tevî hin guherînan, gihaştine heta roja îro (Ayyıldız û Birgören, 2009). Lewre berê tenê *gotin* hebû. Çîrok, stran, destan û hwd. hemû bi devkî ji nîşekî derbasî nîşê din dibûn. Wêjeya nivîskî jî li ser vê wêjeya devkî bilind bûye. Wêjeya nivîskî ew weke modelekê ji xwe re negirtiye. Heman ziman bi kar anîye û li ser heman rastiya civakî û çandî pêş ketiye. Berhemên wêjeya devkî, encamên xebata hezar salan e. Berhema nivîskî naguhere, lê ya devkî bi demê re dikare gelek caran biguhere. Ji vî aliyê ve berhemên devkî serbixwe ne û bê çarçove ne. Lê yê nivîskî, sînorên wan diyar in (Cizîrî, 1999). Di wêjeya nivîskî de nivîskar di odeya xwe de, di nav cîhana xwe de ye. Di pêvajoya afirandina berheman de serbixwe ye. Dikare berhemekê, beriya ku biweşîne, deh caran xera bike û ji nû ve lê bike. Ji bandora civakê ya rasterast dûr e. Lê belê piştî ku pênuşa xwe danî û pê ve êdî tu têkiliya nivîskar û berhemê namîne. Di wêjeya

devkî de guhdar û vebêj di heman demê de dijîn. Lewma jî derfet û mafê xerakirin û ji nû ve çêkirina berhemê nîn e. Tenê dikare guherînên piçûk bike. Di wêjeya nivîskî de kesekî lal (lê ne kerr) dikare berhemekê biafirîne. Lê di wêjeya devkî de tiştekî wisa ne guncav e.

Wekî afirandinê, rexne jî li gor civakan diguhere. Her gelek xwediyê afirandin û rexneyeke xweser e. Di wêjeya devkî de gel, ji kêmasiyên hêza afirandinê bêtir, ji kêmasiya rexneyê bixwe bê hay e. Rexne bêtir karê wêjeya nivîskî ye. Li aliyê din dema ku veguhastina serpêhatiyên çandekê ji destê vebêj derkeve û bi riya hin karakterên nivîsê bibe, ew tê vê wateyê ku *xweveberî* êdî zehmet dibe û afirînêrî û nûjenî jî êdî dibe karê saziyan (Connerton, 1999).

Yek ji cihên ku hêza bîra devkî herî baş lê diyar dibe jî honandina bûyerê ye. Honandina bûyerên di çanda devkî de, ji yên çanda nivîskî gelekî cûdatir e. Di çandên nivîskî de nivîskar, bi piranî di serî de berê bûyerê didin kaş, kelecana zêde dibe, paşê herikîna bûyerê berevajî dibe, bûyer berjêr dibe û bi çareserkirina pirsgerêkê nivîs bi dawî dibe. Lê belê di vegotina bûyerên çanda devkî de, qewimîn tu caran bi rêzê, li gor demê û bi rêzekê naherikin. Jiyana mirovan ya rastîn jî ne wisa ye? Heke hozanê çanda devkî neçar biba ku bûyeran bi rêzê bigota, ew ê teqez li hin cihan şaşitî bikira. Lewre her ku dem bi ser buyerê dikeve, bûyer jî dibe *gotegot* û li gor hêza bibîranîna kesana reng û dengê buyerê jî diguhere.

Heke yek ji rêbaza rastgotina berhemên dirêj, wekî rastiyeke, pejiwandina bûyeran be; rêbaza din jî bikaranîna dorvegerê û dubareyên bi hostetî ye. Gelek kilam di nîveka bûyerê de dest pê dikin. Di nîveka berhemên dirêj de destpêkirin ne qurnazî ye, çareseriyêke xweser ya vegotinê dirêj, ku jêneger e (Ong, 2011).

Di Çanda Kurdan ya Devkî de Dengbêj û Hunera Dengbêjiyê

Nav û nasnavê wan li gor herêm, zarava û devokan diguhere. Wek mînak, li başûrê Kurdistanê navê wan, *şair e, goranîbêj e*. Li bakurê Kurdistanê navê wan *dengbêj e* (Jwaideh, 1999). Li herêma Riha û Semsûrê *delal e* (Boronegê, 2012). Lê em ê ji bo nasnava van hunermendan têgeha *dengbêj* û ji bo navê hunera wan jî têgeha *dengbêjî* tercîh bikin. Dengbêjî yek ji hunerên herî kevin e. Li gelek welatan ev huner hatiye sepanandin (îcrakirin).

Di nav hunermendên kurdan de pênaseyeke dengbêjan û dengbêjiyê ya hevgirtî nîn e. Lê belê di ferhenga kurdî-tirkî ya Enstituya Kurdî ya Stenbolê de ji bo peyva *dengbêj*: Hozan; ji bo *dengbêjiyê* jî; hunermendiya deng, hozaniya gel, tê gotin (Farqînî, 2004). Di çanda tirkî de ji dengbêjan re “ozan” an jî “aşık” helbestvanên gel, dibêjin (Özafşar, 2012). Dengbêj, ji peyvên “deng” û “bêj” pêk tê. Li gor Mehmed Uzun, dengbêj ew kesê rih û can dide deng e. Ew kesê ku “deng” ji xwe re kiriye pîşe ye. Ew kesê ku *kelam* kiriye *kilam* e (Uzun, 2009). Gelek ji wanan amûreke lêdanê bikar nayînin. Tenê destê xwe didin ser kerrikê guhê xwe û dibêjin. Lê yên ku amurên wekî tembûr, ribab, bilûr û kemanê bikar tînin jî hene. Dengbêj bi xwe jî çî jin, çî mêr dibin, vebêj in. Ji sepandina hunera xwe çêjeke mezin distînin, bi dil û can hunera xwe ve têne girêdan.

Digel ku pênaseyeke zelal ya dengbêj û dengbêjiyê tune ye jî em ê çend pênasayan wekî mînak li jêr bidin. Lewre her pênasayek aliyekî dengbêj û dengbêjiyê şîrove dike.

Dengbêj, gundiyeke hosta ye ku xwediye dengê pir xweş e û carinan hostayê lêdana amûrekê ye. Dengbêjên kurdan, li ser hemû bûyerên takekesî, civakî û siyasî kilam û destan afirandine. Ji ber vê yekê, dengbêj arşîva devkî ya kurdan in. Bi alîkariya kilaman haya kurdên ji herêmên cihê, ji hev çêbûye. Ji vî aliyê ve kilama kurdî, peywira medyayê jî bi cih aniye (Aras, 2011). Dengbêjan bi ger û hunera xwe, welatê kurdan ji seriyekî heya seriyê din dane hev û bi vî awayî di pêşketina çanda kurdî ya netewî de roleke aktîf hildane ser milên xwe. Her weha bi xwe jî afirîner, helbestvan û bestekar in (Nezan, 1994).

Dengbêj kesê ku berheman bi xwe re digêrîne, bi demê re dike geleri, hostayê deng û peyvê ye (Mutlu, 1996). Dengbêj bi kilamên ku di her dem û rewşê de gotine bûne berdevkê çanda devkî ya civaka kurdan. Dengbêj *bîra civakî* ya kurdan e (Çifçi, 2014). Şahidê dîrokê ne. Lewre stranên wan- bi taybetî jî yên şer- dîroka kurdan dihebînin. Heger em bidin ser şopa van kilaman em dikarin gelek agahiyan hîn bibin. Ev kilam dikarin bibin navgînên rûbirûkirina dîroka nivîskî û ya dîrokî jî. Kevirbirî (2009) xebatek bi vî rengî kiriye. Kilamên ku li ser serhildana Seyîdan û Berazan (Aras, 2009).

Dema ku mirov li stranên dengbêjan guhdarî dike, dibîne ku berdevkên vê çanda devkî dengbêjên jin in. Di pêvajoya afirandina çanda devkî de rola sereke helbet ya jinan e. Lewre jin wekî keçik, dayik, evîndar û hwd. afirînerên xwezayî yên hunerê ne. Lê mixabin ji ber hin

sedemên civakî, aborî, bawerî û hwd. di qada dengbêjiya kurdî de hejmara jinên kurd gelekî kêm e. Ev pirsgirêk bixwe jî mijara xebateke berfireh e. Em ê li vir bi taybetî li ser vê pirsgirêkê nesekinin. Lê belê ev naye wê wateyê ku jina kurd di nava wêjeyê de tu xebat nekiriye. Di nava çanda devkî de roleke girîng ya jinê hebûye û îro jî wisa ye. Ji sala 1955an û şûnde li herêmên wekî Sovyeta kevin jinên kurd yê wekî Susika Simo, Fatma Îsa û Xana Zazê, tevî tengbêjên mêr di radyoya Rewanê de derfeta pêşkêşkirina hunera dengbêjiyê dîtine. Bi alîkariya Radyoya Erîwanê nêzikî 4000 kilam ji devê dengbêjan hatiye tomarkirin (Demîr, 2010). Em dizanin ku wê demê hunermendên wekî Egîdê Cimo gund bi gund digeriyan û dengbêj qanîh dikirin da ku werin û kilamên xwe di radyoyê de bibêjin (Diha, 2014). Lê divê em jibîr nekin ku piraniya wan jinan Kurdên Êzîdî bûn. Mêrên misilman rê nedidan ku jinên wan di nav civatan de kilaman bibêjin. Dengbêjên misilman û jin yê weke Eyşe Şan û Meyrem Xan jî ji dest mêrên xwe gelek zilm dîtine (Yaş, Akyol, 2009). Îro jî dengbêjên jin kêm zêde behsa heman pirsgirêkan dikin (Gazin, Methiye, Hamîde, 2013).

Digel hemû astengiyan, têkiliya navbera dengbêjiyê û jinan li ber çavan e. Jin afirînerê bingehîn yê dengbêjiyê ye. Jin ji ber xwezaya xwe ji mêran bêtir hestiyar in û fedîkarin nikarin mafên xwe biparêzin. Dema ku ketin tengasiyê xwe diavêjin bextê kilaman:

“ ...

Keçik dibê dayîk heyranê

Bişîne pey lawikê Metînî delalê malê

Hele tê min dixwaze bila bê min bixwaze

Tê min direvîne bila min birevîne

Herke[†] min narevîne

Sibê wê min biguhêzin hey lê lê lê lê hey delalê

Ay feleka me xayîn e

Wele me dixapîne mere nayê domê

Heydomê ...” (Kevirbirî 2009a)

Ji xeynî hin îstîsnayan civak rê nade ku mêr hest û ramanên xwe eşkere vebêjin. Îro jî di nav civaka kurdan de piştî mirinekê, çiqas bi şewat be jî, girîna mêran wekî şermekê tê hesabandin. Lê jin *bêminet* in, di her rewş û mercê de dikarin hestên xwe bi lêv bikin. Bi

[†] Herke: Heke. Ev bêje di vir de li gor devokê hatiye bikaranîn. Di hin herêmên Kurdistanê de li dewsa vê peyvê, “ger, heger, ki, ku” jî têne bikaranîn. Ji bo ku kilam xera nebe me dest neda gramera kilamê (T.Ç).

taybetî jî di kilamên şînê, ku piştî mirina kesekî an jî komekê ku jê tê hezkirin de hatine gotin, mînakên berbiçav in. Di şînên giran de jin dikarin bi rojan kilaman li ser kesê/n mirî û ku hebin birîndar/an bistirên. Rast e, bi qasî ku em di kilamên dengbêjan de dibînin û ji dengbêjan dipirsin, gelek kilamên ku di demên kevin de hatine afirandin û bi alîkariya dengbêjan heta îro hatine û gelek ji van kilaman ji devê jinan derketine. Helbet hin kilamên ku ji aliyê mêran ve hatine afirandin lê bi devê jinan hatine gotin jî hene. Lê mirov nikare çavkaniya van kilaman ji sedî sed ji hev veqetîne. Gelek caran dengbêjên mêr an jî jin wan afirandinên jinan yê xav digirin û wekî teşîrêsekê dirêsin, di tevna xwe de dihonin û berhemeke bêhempa dertînin holê.

Dengbêjî wekî evînekê ye, evîneke bê mirad, wekî *nexweşiyekê* ye, kesê ku bi vê nexweşiyê ketibe nema jê xilas dibe. Dermanê vê nexweşiyê jî tenê kilam in. (Mutlu: 2002) Dengbêj her ku kilaman dibêje bi ser hişê xwe ve tê. Kula dilê wî û civatê bi hev re der dibe.

Di rewşeke weha de bi giştî folklorê kurdî û çanda devkî, bi taybetî jî muzîka kurdî, di sazkirina nasnameya çanda kurdî de xwediyê roleke sereke ye. Destpêka vê hunerê gelekî kevin e. Gelek folklorzan û lêkolîner dîroka dengbêjiyê (ew nav li gor ziman û netewan diguhere) digihînin Homerosê Yewnanî. Ew jî, wekî dengbêjê kurdan yê navdar Evdalê Zeynikê, kor bûye (Kiran, 2012). Lê mixabin di nav kurdan de dengbêjê herî kevin ku tê zanîn, Evdalê Zeynikê ye. Ew jî bi texmînî di serê salên 1800î de hatiye dinyayê. 110 sal emir kiriye û 1913an de miriye (Aras, 2013). Heger ku em îro pirsê dengbêjên navdar bikin, em ê teqez behsa Evdalê Zeynikê bikin. Îro gelek dengbêj Evdalê Zeynikê wekî pîrê hunera dengbêjiyê dihesibînin. Evdal, bi taybetî li herêma Serhedê û Rewanê gelekî bi nav û deng e. Di çend salên dawî de, li ser Evdalê Zeynikê û hunera dengbêjiyê gelek bernameyên televîzyonê, sempozyûm, panel û hwd. hatine çêkirin (Aras, 2013, AKYAD, 2013 hwd.) Di van bernameyan de li ser Evdal, kilamên wî û hunera wî hate niqaşkirin. Di warê nivîsê de jî hejmara tez, gotar û pirtûkên ku li ser dengbêjiyê di sekinin roj bi roj zêde dibin (Alakom, 1994), (Bayrak, 2002a, 2002b, 2002c), (Öztürk, 2014)

Em dizanin ku hîn di salên 1933an de ronakbîrên wekî Celadet Elî Bedirxan li ser girîngiya dengbêj û hunera dengbêjiyê sekinîne. Lewre dengbêj bi kilamên xwe ji aliyekî ve awayê gotinan, ji aliyê din ve jî pirs û gotinên ku çend sed salin hene lê îro di zimanê axaftinê de winda bûne ji nû ve dixin nava jiyana me. (Cewerî, 1998)

Mehmed Uzun (Uzun, 2006), ji bo dengbêjê navdar Evdalê Zeynikê weha dibêje:

Evdalê Zeynikê him herêmi bû, him jî gerdûni bû. Ji ber ku tiştên ku digotin, vegotina wî herêmi û xweser bû. Qala hestên xwe û mirovên xwe dikir. Lê belê qala her kesî dikir (Uzun, 2006).

Ji xwe ya girîng jî ne ev e? Tu yê xwe vebêjî lê her kes wê xwe tê de bibîne.

Jiyana kurdan, tevî hin guherînên civakî, di zaravayên cihê de, bi awayekî domdar jî nifşekî gihaye nifşekî din. Lehengî, qewimîn, kevneşopî, rê û rism, destan, çîrok û hwd. bi awayekî rêk û pêk bi strankî hatine honandin û *bîreke* dewlemend ya hevpar a civakî hatiye sazkirin. Tengbûna qada edebiyata nivîskî rê li ber çanda devkî fireh kiriye (Çelebi, Yıdırım, Ataş, 2006). Di ragihandina berhemên çanda devkî ya heta îro de para mezin ya dengbêjan e. Kilamên dengbêjan gelekî cihêreng in. Hema bêje her tişt bûye mijara kilamên dengbêjan. Şer, evîn, koç, jiyana rojane, mîr, beg, jin, bûk û hwd. Di pêşketina çanda devkî û dengbêjiyê de bandora jiyana koçeriyê û gundîtiyê jî gelek e. Hema bêje di her stranê de pesindana zozanan, deştan, çiyayan, newalan heye. Evîn û şer li ser kaniyan, li nav konan diqewimin. Bi taybetî di kilamên şer de erdnîgarî cihekî fireh digire. Qadên şer bi hûrgilî têne teswîrkirin. Şibandî bi sewalan û fêkiyan tê kirin. Çav reş û mezin in wekî yê xezalan in; bejin dirêj û zirav e, wekî takî rihanê ye; sing û ber hênîk û sipî ne wekî berfa zozanan, çiyayan û hwd.

Heger em vegerin der mijara xwe, li Kurdistanê tu dibistana dengbêjiyê tune ye. Lê heta sedsala dawiyê *lêxwedîderketinek* heye. Ew mal bi piranî ya hin mîr, malmezin, beg ango axayan e. Dengbêj tevî malbata xwe li wir sitare dibin. Wekî mînak, Evdalê Zeynikê dengbêjê Surmeli Mehmed Paşa ye (Aras, 2013). Di warê kilamên şeran de, hosteyê herî mezin yê sedsala bîstan Karapetê Xaço (1902-2005), demekê li mala Filîte Quto maye û ji wî re dengbêjî jî kiriye (Kevirbirî, 2009). Dengbêj, di şevbuhêrkan de, di davet û civatan de hunera xwe pêşkêş dikin. Carinan bi dengbêjên din re dikevin pêşbirkê. Evdal û Gulê bi nav û deng e (Özalp, 2013). Dixwazin pesnên “patronê” xwe bidin. Lê car caran rexneyan jî dikin. Xwediyê malê jî hin diyariyan didin wan. Divê ev vê destnîşan bikin ku ew xwedîlêderketin ne wek saziyekê bi rêk û pêk e. Dengbêjî bi desthilatîyê ve jî girêdayî ye (Kıran 2012). Dema ku xwediyê dengbêjan hebûne, dengbêjî jî pêş ketiye; gelek dengbêj gihane. Kîngê ku

desthilatiya kurdan li welatê wan qels bûye, dengbêj jî bê xwedî mane. Gelek dengbêj ji ber xizaniyê neçar mane ku dev ji karê dengbêjiyê berdin. Evdalê Zeynikê (1800?-1913), Eyşe Şan (1938-1996) (Yaş, Akyol, 2009) û Şakiro (1939-1996) (Öztürk, 2014) çend mînakên nêzîk in. Ev dengbêj di kilamên xwe de bi awayekî eşkere behsa bêkesî û xizaniyê dikin. Lê guherînên civakî, teknîkî, siyasî û çandî gelek caran derfetên dengbêjiyê teng dikin. Dengbêj gazinan dikin. Dibêjin, jixwe em ji karê xwe tu pereyan bi dest naxin, lê bi ser de êdî kes li me jî guhdarî nake û rûmetê nade me (Qerecdaxî, 2002), (Zekî, 2012) Ev rêzikên li jêr bi awayekî zîz û tije keser ji devê Eyşe Şanê (Yaş, Akyol, 2009) dertên:

“.....

Heywax dayê xerîbim dayê

Heywax dayê bê kes im dayê

Kesî min nema li vê darê dinyayê dayê

Ez bimirim dayê”

Wekî ku me li jor jî behs kiribû, di wateya modern de tu saziyên ku bi nota û fonetîk û hwd. perwerdehiyê bidin û dengbêjên nû bigihînin nînin. Carcaran hin dildarên dengbêjiyê çûne mala dengbêjan û bûne şagirt. Dengbêjan carinan bi mehan ew şagirt li mala xwe hebandine. Di şevbihêrkan de di nav civatê de, li bal xwe dane rûniştandin. Wan jî hemû bala xwe dane huner û liv û tevgera hostayê(n) xwe. Heta ku kilam jiber kirine û qaîdeyên kilaman hîn bûne. Ev şagirt ji aliyekî ve jî hînî kevneşopiyên civatê bûne. Bi vî rengî dengbêjî ji nifşekî derbasî nifşê din bûye. Îro li herêma Serhedê bi taybetî li derdora Muşê û Erziromê gelek dengbêjên ku bi vî rengî gihaştine hîn li ser darê dinyayê ne. Îro ev *dibistan* li *Malên Dengbêjan* (Îro li Vanê, Diyarbekirê û hwd. ev *mal* hene) kêm be jî didomê lê helbet li gor şert û mercên aniha.

Yek ji taybetmendiyan dengbêjan hêza jiberkirinê ye. Hêza jiberkirinê ya hozanên gel, bi qasî ku mirov matmayî bihêle xurt e. Lê naşibe jiberkirina nivîsekan. Hozan berî ku kilama ku careke tenê lê guhdar kiriye ji hinekên din re vebêje, gelek caran du-sê rojan disekine. Dema ku kilamê tîne bîra xwe ne guncav e ku stran bi kîtekî wekî yê ku lê guhdarkiribû di hişê wî de mabe. Di rastiyan de mirov dikare bibêje ku kilam ji aliyê dengbêj ve ji nû ve hatiye afirandin (Boyaxçî, 2012). Di vê afirandinê de, gencîneya dengbêj ku naguhere, dewlewendiya mijar û qalibên wî ye. Wek mînak, em dizanin ku qalibên kilaman -piranî ji taswîrên jinan, deveran ango qadên şeran pêk tîne- tenê ne embarên zanîne ne, her weha

mirovana dixin nava dinyaya buyer û çîrokên devkî jî. Di çanda devkî de axaftina bi qaliban, dibe rêbaza perwerdeyê.

Heke em bi vî çavî li hunera dengbêjiyê ya kurdan binihêrin, kilam û çîrokên dengbêjan berhemên herî berbiçav yê çanda devkî ne. Ji aliyê naverokê ve gelekî dagirtî ne. Rehên kilamê digihîjin dîroka kurdan. Bi taybetî jî kilama kurdî ya gelêrî bi gelemperî çavkaniya xwe ji bûyerên dîrokî û rastî digire. Hêmin kilam awayekî hunerê ye, lê ji aliyê din ve navgîna ragihandina dîrokê ye. Kilamên ku qala lehengiyê dikin, gelek in. Ev lehengî, piranî beşek ji çîroka têkçûyîna lehengekî ya di şerekî de an jî li evîneke qurmiçî ne. (Çifçi, 2014). Mijar çî dibe bila bibe, ya li holê ev e ku kilamên kurdî yek ji cureyên berhemên devkî yê herî xurt in.

Di kilamên dengbêjan de bi demê re şaxên kilaman çêdibin. Ji bo lêkolîner û berhevkar ya girîng ew e ku mirov van şaxan, bêtî ku li ser bilîze, tevî dengê wan berhev bike. Bi vî rengî him wê çand were parastin him jî dê derfeta xebatên akademîk çê bibe. Îro bi pêşketinên teknîkî derfetên vê yekê gelekî baş in. Li Avrûpayê destpêka xebatên li ser folklorê digihîjin sedsala 16an (Gillmor, 2003). Di nav kurdan de destpêka van xebatan, di çarîka pêşîn ya sedsala 20an de ye. Ev xebat li Sovyeta berê destpê dikin. Hin ronakbîrên kurd (Cindî û Evdal, 1936/2008), (Bedirxan, 1933/1998 -di nav pelên Hawarê de-) û biyanî (Musaelyan, 1983/1994) şaxên hin kilam û destanên kurdî berhev kirine. Di vê serdemê de gelek xebatên folklorî hatine meşandin. Konferans û komcivînên ziman çêdibin. Heciyê Cindî, Emînê Evdal, Casimê Celîl, Cerdoyê Gêncî hin kesên ji vî nîşî ne. Di sala 1932an de berhevoka kurdan ya pêşîn bi navê “Afirandinê Ewîn” diweşînin (Aydoğan û Ergül, 2010). Ji bo parastina van berhemên û şopandina guherînên çandî, dîrokî û zimanî berhevkarîna berhemên devkî –bi taybetî jî kilaman- gelekî girîng e. Wek mînak, kilama “Ehmedê Mala Mûsa” di sala 1943an de weke nivîskî di kovara “Ronahî” de hatiye çapkirin (Jiyan, 2010). Lêbelê di şaxên ku paşê hatine gotin de gelek guherîn çêbûne. Heke ne ji xêra wê nivîsê bûya, dibe ku me guherînên ku bi demê re çêbûne, nedîtina. Di vir de girîngiya zimanê nivîskî careke din dertê holê. Kesên ku ji nivîsê hîn dibin, paşê bi afirandinên xwe dikarin careke din tevli çand û wêjeya nivîskî bibin. Bîra ku bi çanda nivîsê hatibe dagirtin zû bi zû namiçiqe. Her wekî xwe dimîne. Lê wêjeya devkî rasterast bi hêza vebêj ve girêdayî ye. Her gav gumana têkçûyîne ango guherîne heye. Ji bo mînakekê em behsa kilama Hesên û Asê bikin. Dema ku em dêhna xwe bidin vê kilamê, em ê bibînin ku ev kilam heya îro ji aliyê gelek dengbêjan bi navê Heso, Hesên û Asê (Serhedî, 2013), Hesênîko, Asê (Bayrak, 2002) jî hatiye

gotin. Di sala 1985an de ji aliyê Hozan Şivan Perwer (Perwer, 1985) ve jî bi şîroveyeke din hate xwendin. Her yek bi awayekî ye. Ji aliyê din ve kesek nikare bibêjê ku, *şaxa ku filan dengbêj gotiye, ji sedî sed rast e*. Ji ber ku her dengbêjekî/ê ev kilam li gor zanîn û hunera xwe ji nû ve *afirandiye*. Digel ku çarçoveya kilamê yek e jî, di nava xwe de taybetiyên wan - nav, naverok, devok û hwd- jî hene. Li gor lêkolînan dibe ku şaxên din jî lê zêde bibin. Zêdebûna şaxan hîmê rastiya bûyerê, kilamê û hunerê naguherîne. Di ser de dewlemendiya zimanê kurdî û ciyawaziya devokan jî nîşan dide.

Encam

Digel hemû pirsgirêkan jî îro çanda dengbêjiyê, bi taybetî jî li herêma Serhedê bi awayekî berfireh didome. Ji bo parastin û destnîşankirin û danasîna hunera dengbêjiyê di salên dawî de li ser mijarê gelek xebatên zanistî hatine kirin û hîn jî didomin. Li gelek bajarên wekî Diyarbekir, Wan, Muş û Erziromê malên dengbêjan û navendên çanda kurdî, bi piştgiriya şaredariyan vebûne. Li wan deveran dengbêj têne bal hev, derfeta îcrakirina hunera xwe dibînin. Li wan deveran zanîn û serhatiyên xwe bi hev re parve dikin. Hunera xwe pêş dixin. Ji gel re şevbuhêrkan li dar dixin. Ji bo televîzyon û radyoyan bername têne çêkirin. Lê ev yek têrê nake. Hin kes û sazî berhemên dengbêjan berhev dikin. Amûrên teknîkî yên wekî sêlik, band, televîzyon, radyo, kompîtur û hwd. derfeta berhevkirin û belavkirina dengê dengbêjan didin destê me. Lê ev yek têrê nake. Divê ev xebat bi rêk û pêk di banê zanîngehan de bi vekirina beşên wekî *Muzikolojiya Kurdî, Wêjeya Devkî ya Kurdî* bêne pêşxistin. *Arşîvên Deng û Muzîkê* bêne sazîkirin. Derfetên aborî ji bo dengbêjan bêne berfirehkirin.

ÇAVKANÎ

- Alakom, R.(1994). Di Folklorê Kurdî de Serdestiyeke Jinan. Stockholm: Nûdem.
- Akyol, H. (2011). Antolojiya Dengbêjan 1 (Çapa 2.). Azad Zal (Edîf). İstanbul: Şaredariya Bajarê Mezin a Amedê, ç.2, 2011, r.136.
- Aras, A. (2009). Serhildana Seyîdan û Berazan. Stenbol: Pêrî.
- Aras, A. (2011). *Kilama Kurdî û Dengbêjiya Serhedê*, Bîr, j. 7, www.kovarabir.com, 12.12.2011.
- Aras, A. (2013). Şairê Kurda yê Efsanevî Evdalê Zeynikê. İstanbul: AKYAD.
- Asmann, J. Kültürel Bellek, wer. Ayşe Tekin, weş. Ayrıntı, Stenbol, 2001, r.40.
- Aydoğan, Î.S. (2011). *Di Medbexa Ziman û Wêjeyê De Jina Kurd*. Vahîf Uluslararası Kürt Kadın Kongresi 1-5 Ekim 2008. Tane û Kemal Varol (Edit.). Hakkari: Hakkâri Üniversitesi.

- Ayyıldız, M., Birgören, H. (2009). Edebiyat Bilgi ve Kuramları (Çapa 2.) Ankara: Akçağ,
- Bayrak, M. (2002a) Kürt Müziği: Dansları ve Şarkıları. c. 1., Ankara: Özge.
- Boyaxçî, S. (2012). Hevpeyvîna Rû bi Rû. (Tekin Çifçi). Dîyarbekir.
- Boyîk, E. (2011) *Nihêrina Li Ser Edebiyata Kurdên Sovyetê*, Gotarên Konferansa Ziman û Wêjeya Kurdî ya Zaningeha Hekariyê. İbrahim Seydo Aydoğan, Selim Temo Ergül (Edit.). Hakkâri: Hakkâri Üniversitesi.
- Cewerî, F. (1998). Hawar. c.1., Stockholm: Nûdem.
- Cindî, H., Evdal, E.(2008). Folklor Kurmanca. Stenbol: Avesta.
- Cizîrî, Ş. (1999). Kultur û Edebiyata Devkî. Stockholm: Nûdem.
- Connerton, P. (1999). Toplumlar nasıl Anımsar? Alaeddin Şenel (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Çelebi, N. N., Yıldırım, V., Ataş, A. G. (2006). *Geleneksel Kürt Müziğine Genel Bir Bakış*. <http://bgst.org/kurtce-muzik/geleneksel-kurt-muzigine-genel-bir-bakis>. 28/09/2006
- Çifçi, T. (2014). Kılam û Jın. İstanbul: Nûbihar
- Demîr, Z. (2010). *Erivan'dan Bir Ses Gelir*. [http:// vivahiba.com./article/show/erivandan-bir-ses-erivan-radyosu/](http://vivahiba.com./article/show/erivandan-bir-ses-erivan-radyosu/)
- Diha. (2014). *Kürtlerin tanınması Erivan Radyosu'yla Başladı*. www.hurbakis.net. 15/11/2014.
- Elîot, T.S. (1983). Edebiyat Üzerine Düşünceler. Sevîm Kantarcıoğlu (Çev.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Mutlu, E. (1996). Kürt Müziği Üzerine. Stenbol: Avesta.
- Köker, E.(2010). Kitapta Kurutulmuş ÇiçeklerAnkara: Dipnot.
- Farqînî, Z. (2004). Ferhenga Kurdî-Tirkî. Stenbol: Enstituya Kurdî ya Stenbolê.
- Gazin, D. (2012). *Bi Gazinê re Hevpeyvîna Rû bi Rû*. (Tekin Çifçi). Muş
- Gillmor, F. (2003). *İspanya'da Folklor Çalışmaları*. Umay Günay (Çev.). Dünya Halkbilimi Çalışmaları Tarihi. Gülin Ögüt Eker, M.Öcal Oğuz, Nebi Özdemir (Edit.), Ankara: Milli Folklor
- Hamîde, D. (2012). *Bi Gazinê re Hevpeyvîna Rû bi Rû*. (Tekin Çifçi). Muş
- Jwaideh, W. (1999). Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi. İsmail Ekem, Alper Duman (Çev.).İstanbul: İletişim.
- Kevirbirî, S.(2009a). Fîlîte Quto 20 Kılam 20 Qewimîn. İstanbul: Do.
- Kevirbirî, S.(2009b). Sedsala Qêrinekê Karapetê Xaço, İstanbul: Do.
- Kıran, A. (2012) *Di Dengbêjiya Kurdî de Rola Reso. Panela Bîranîna Dengbêj Reso*, Muş: Turizm İl Müdürlüğü.
- Levi- Strauss, C. (1997). Irk, Tarih ve Kültür. Haldun Bayrı (Çev.). İstanbul: Metis.
- Luhan, M.Mc. (2007). Gutenberg Galaksisi. Gül Güven (Çağalı) (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.
- Methiye, D. (2012). *Bi Gazinê re Hevpeyvîna Rû bi Rû*. (Tekin Çifçi). Muş
- Musaelyan, J.S. (1983/1994). Zembîlfroş- Poema Kurdî û Şaxên wê yên Edebî û Folklorî.
- Rohat Alakom(vgz.) Stockholm: Nûdem.
- Mutlu, M. (2012) *Reso û Zimanê Kurdî*, Panela Bîranîna Dengbêj Reso. Muş: Turizm İl Müdürlüğü,

-
- Nezan, K.(1994). Kürt Müziği. Necdet Hasgöl (wer.). Stenbol: Avesta.
- Ong, W. J. (*Sözlü ve Yazılı Kültür*, weş. Metis, Stenbol, 2011, r. 49-50.
- Özafşar, S. (2012). Türkçe Sözlük. İstanbul: Tomurcuk.
- Özalp, D. (2013). *Sözün ve Makamın Ustası Evdalê Zeynikê*.
<http://www.agiridengbej.com/Sozun-ve-makamin-ustasi-Evdal-Zeynik>
- Öztürk, S. (2014). Di Tradîsyona Dengbêjiya Kurdî De Şakiro (Jiyan û Berhem) (Teza Lîsansa Bilind ya Çapnekirî).
- Parıltı, A. (2006). Dengbêjler, Sözün Yazgısı. Stenbol: İthaki.
- Qerecdaxî, E. (2012). *Bi Dengbêj Eliyê Qerecdaxî re Hevpeyvîn* (Tekin Çifçi): Diyarbekir.
- Sancar, M. (2010). Geçmişle Hesaplaşma. İstanbul: İletişim.
- Sokolov, Y. M. (2009) Folklor: Tarih ve Kuram. Yetke Özer (Çev.). İstanbul: Geleneksel.
- Stranvan, (2010) *Hesenê Musa. Ronahî*, sal: 2, Jimar: 13. Rênas Jiyan (amadekar).
Diyarbakır: Belkî.
- Uzun, M. (2009). Dengbêjlerim. (3. Baskı). İstanbul: İthaki.
- Yaş, Z, Akyol, H. (2009). Ez Eyşe Şan im. Duhok: Enstitûya Kelepûra Kurdî.
- Zekî, D. (2012). *Bi Dengbêj Zekî re Hevpeyvîna Rû bi rû* (Tekin Çifçi). Muş.